

Przekształcenia architektury siedzib ziemiańskich w Wielkopolsce w I połowie XX wieku, na przykładzie dworów i pałaców Ziemi Średzkiej

Streszczenie

Presja cywilizacyjna oraz zmiana uwarunkowań społecznych przełomu XIX i XX wieku wywołały silną potrzebę przekształceń architektury dworów i pałaców. Proces ten, z różną dynamiką, przebiegał do końca lat 30. XX w. Celem podjętych badań było rozpoznanie działalności budowlanej ziemian w kontekście modernizacji siedzib ziemiańskich w Wielkopolsce w I. połowie XX wieku. W centrum zainteresowania znalazła się analiza różnych sposobów kształtowania bryły obiektu, które wiodły do zasadniczej zmiany zewnętrznego wizerunku siedziby poprzez rozbudowy, przebudowy lub wzniesienie nowego budynku. Dotychczasowe prace badawcze ograniczały się zwykle do identyfikacji przekształceń pojedynczych siedzib ziemiańskich, nierzadko tych o znaczących walorach architektonicznych. Dlatego zamiast szczegółowego przeglądu obiektów w artykule podjęto próbę sformułowania pewnej syntezy, określając skalę i dynamikę ruchu budowlanego. Tego problemu dotyczyły badania, którymi objęto wszystkie siedziby ziemiańskie z obszaru ziemi średzkiej zlokalizowanej w centralnej Wielkopolsce.

Słowa kluczowe

dwór | pałac | modernizacja | rozbudowa | przebudowa
| ziemia średzka

Daniel Mikulski, mgr inż. arch. kraj.
Wydział Ogrodnictwa i Architektury
Krajobrazu
Uniwersytet Przyrodniczy w Poznaniu

Daniel Mikulski, MSc Eng. LA
Faculty of Horticulture and Landscape
Architecture
University of Life Sciences in Poznań

Wprowadzenie

Siedziba ziemiańska – dom mieszkalny

Siedziba ziemiańska stanowi nieodłączny element krajobrazu wiejskiego Wielkopolski. Dwór wraz z przypisanym mu w toku dziejowym prestiżem był przede wszystkim domem, który „miał swoją biografię jak człowiek, a ta historia jego życia czytała się w jego przystawkach, dobudówkach i przebudówkach” – pisał na początku XX wieku Władysław Łoziński¹. Dwory i pałace, zaprojektowane zwykle jako skończona całość, okazywały się na przestrzeni wieków strukturami tylko powierzchownie zamkniętymi (il. 1). Siedziba i jej liczne nawarstwienia, będące rezultatem działalności kolejnych pokoleń, nie zawsze stanowiły spójne

¹ W. Łoziński, *Życie polskie w dawnych wiekach*, Kraków 1978, s. 81.

1.

1. Dwór w Bardzie. Bryła siedziby jest efektem kilkakrotnej rozbudowy korpusu i kolejno dostawianych skrzydeł, fot. S. Pawłowski, 2017

1. The manor in Bardzo. The current solid of the building is the result of multiple extensions of the main corpus and later wings were consecutively added, photo by S. Pawłowski, 2017

dzieło architektury. Długi okres zaborów przyczynił się jednak do mityzacji dworu², co uniemożliwiało zasadniczo analizę jego mankamentów i ocenę walorów użytkowych. Dopiero presja cywilizacyjna przełomu XIX i XX wieku doprowadziła do weryfikacji programu użytkowego siedziby ziemiańskiej. Zmiana uwarunkowań społecznych sprowadziła dwór z piedestału ośrodka władzy do roli mieszkania właściciela majątku ziemskiego, w którym strefa reprezentacyjna ulegała zmniejszeniu na rzecz wygody jego rodziny³. Nowe potrzeby i rozwój technologii podkreśliły niedostateczną funkcjonalność i szczupłość rodowego gniazda wymuszając przekształcenia architektury siedzib ziemiańskich⁴. Polskie dwory i pałace, „formy własne, organizmy żywe i zdolne do rozwoju”⁵, rokowały nadzieje na stosunkowo łatwe dostosowanie się do wymagań życia w XX wieku. Modernizacja starej siedziby mogła się jednak okazać zbyt uciążliwą, a jej rozbudowa niewystarczającą. Antidotum dostrzegano w budowie nowych siedzib, nierzadko sporych rozmiarów. W obliczu niebezpieczeństwa szerzących się obcych wzorców budowlanych pisano, że nowe siedziby „posiadają niejednokrotnie łazienki, wodociągi... ba, nawet telefony i oświetlenie elektryczne – jakże rzadko jednak mówią o potrzebach estetycznych, na tradycji narodowej opartych”⁶. Akcja modernizacji siedzib, powszechna na początku XX wieku, osłabła wraz z wybuchem I wojny światowej. W okresie międzywojennym nadal można było

² Szerzej o mityzacji „polskiego dworu” od XVII w. do współczesności pisze Marta Leśniakowska, „Polski dwór”. *Wzorce architektoniczne, mit, symbol*, Warszawa 1992, s. 20–22, 39–42.

³ Choćby salony zaczęły pełnić coraz bardziej zróżnicowane funkcje, stając się miejscem przyjęcia gości, odpoczynku domowników a nawet zabaw. Por.: E. Jaworski, *Dom wiejski w traktatach architektonicznych*, w: *Polska kultura ziemiańska. Szkice i rozprawy*, red. E. Kosowska, Katowice 1995, s. 69 oraz H. Muthesius, *Sztuka stosowana i architektura*, tł. J. Warchałowski, Kraków 1909, s. 83–85.

⁴ Zagadnienie modernizacji siedzib ziemiańskich na przykładzie kilku rezydencji omówił T. Jaroszewski, *Uwagi o modernizacji kilku siedzib wiejskich w Polsce na przełomie XIX i XX wieku*, w: *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. J. Baranowski, Warszawa 1992, s. 81–117.

⁵ Niew., *Obrona piękności kraju*, „Świat”, R. 6, 1911, nr 1, s. 11.

⁶ Z. K., *O styl naszych dworów*, „Wieś i Dwór”, R. 1, 1912, z. II, s. 5.

więc spotkać dwory i pałace, które „były w ciągu swego istnienia wielokrotnie przerabiane (...) [a gdzie] brak planowości i dobudówki, odbijają się ujemnie na wartościach architektonicznych i wyglądzie zewnętrznym”⁷. Dalszej kontynuacji działalności budowlanej ziemian skutecznie zagroził kryzys gospodarczy końca lat 20. XX wieku oraz zmiana uwarunkowań politycznych. Rok 1939 przerwał bezpowrotnie nić rozwojową polskich siedzib. Podjęcie się analizy ostatniego okresu działalności budowlanej polskiego ziemiaństwa Tadeusz Jaroszewski argumentował przekonaniem, że „dzieła sztuki powstające na zamówienie przedstawicieli ginącego świata są zawsze interesujące”⁸. Warto więc i im przyjrzeć się bliżej.

Stan badań

W centrum zainteresowania badaczy wielkopolskich siedzib ziemiańskich znalazły się realizacje uznanych architektów. Wśród nich wymieniani są najczęściej: Roger Sławski, Stanisław Borecki, Stefan Cybichowski, Stanisław Mieczkowski, Kazimierz Ruciński, Juliusz Nagórski i Marian Andrzejewski. Dzięki opracowaniu monografii ich twórczości architektonicznej szereg dworów i pałaców doczekało się głębszych analiz⁹. Duży wkład w badania historii siedzib ziemiańskich wniosły prace Zofii Ostrowskiej-Kęłbłowskiej¹⁰ i Teresy Jakimowicz¹¹. Literatura dotycząca wielkopolskich siedzib ziemiańskich przedstawia się zatem okazale, choć badacze zazwyczaj operują określeniem „rezydencja”¹² – terminem używanym dość swobodnie, najczęściej w odniesieniu do dworów i pałaców o znacznej kubaturze. Owa dowolność wynika z faktu, że termin „rezydencja” nabiera pełni znaczenia dopiero wraz z dookreśleniem w postaci wskazania klasy społecznej, reprezentowanej przez właściciela¹³. Dla poruszanej w artykule problematyki będzie się on odwoływał do wielkokubaturowych siedzib, zwykle pałaców, stanowiących główną siedzibę

⁷ I. Lachertowa, *Nasze dwory*, „Organizacja Gospodarstwa Domowego”, R. 2, 1928, nr 5, s. 79.

⁸ T. Jaroszewski, *Koniec feudalizmu*, w: *Sztuka dwudziestolecia międzywojennego*, red. A. Marczak, Warszawa 1982, s. 246.

⁹ M.in.: G. Klause, *Roger Sławski 1871–1963. Architekt*, Poznań 1999 oraz J. Białkiewicz, *Stefan Cybichowski - jego twórczość na tle epoki*, maszynopis pracy doktorskiej napisanej pod kierunkiem E. Węclawowicz-Gyurkovich, w bibliotece Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej, Kraków 2015.

¹⁰ M.in.: Z. Ostrowska-Kęłbłowska, *Architektura pałacowa drugiej połowy XVIII wieku w Wielkopolsce*, Poznań 1969; Z. Ostrowska-Kęłbłowska, *Pałace wielkopolskie z okresu klasycyzmu*, Poznań 1970; Z. Ostrowska-Kęłbłowska, *Siedziby wielkopolskie doby romantyzmu*, Poznań 1975.

¹¹ M.in.: T. Jakimowicz, *Renesansowe i manierystyczne rezydencje w Wielkopolsce*, Poznań 1971; T. Jakimowicz, *Gołuchów*, Poznań 1973; T. Jakimowicz, *Dwór murowany w Polsce w wieku XVI (wieża, kamienica, kasztel)*, Poznań 1979.

¹² W artykule *Architektura Wielkopolski w dwudziestolecu międzywojennym*, w: *Sztuka dwudziestolecia międzywojennego*, red. A. Marczak, Warszawa 1982, s. 257–275, Jan Skuratowicz koncentruje się na architekturze rezydencjonalnej. Wskazuje jednak, że opisane przez niego realizacje „nie wyczerpują listy wzniesionych wówczas, bądź gruntownie przekształconych obiektów”. W publikacji *Dwory i pałace w Wielkim Księstwie Poznańskim*, Międzychód 1992, skupia się na co najmniej średniej wielkości rezydencjach, nierzadko autorstwa znamienitych architektów. O analogicznie pojmowanych siedzibach traktuje publikacja: *Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Województwo poznańskie*, T. 1, oprac. M. Strzałko, red. J. Skuratowicz, Warszawa 1991.

¹³ Historyczne znaczenie słowa „rezydencja” oznaczało w Polsce mieszkanie. W tym znaczeniu posługiwano się nim potocznie jeszcze w XVIII wieku. Według Adama Miłobędzkiego rezydencją jest jedna z wielu siedzib właściciela, która stała się jego główną siedzibą. Teresa Jakimowicz postulowała jednak, że nie ma podstaw do sądenia by właściciel jednej siedziby nie wykorzystywał jej także do celów reprezentacyjnych. Por.: W. Lipowicz, *Dyskusja*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, T. 24, 1979, z. 4, s. 387–388.

większego rodu np. Mielżyńskich, Grudzińskich, Bnińskich czy Żółtowskich. Grupa tak pojmowanych rezydencji nie jest w Wielkopolsce zbyt liczna. Słusznie zauważona tendencja przechodzenia wzorców modernizacji od rozległych rezydencji do pomniejszych siedzib¹⁴, nie miała więc w Wielkopolsce tak dużej skali i skuteczności, co w innych regionach kraju. Nieliczna zaś magnateria, która posiadała okazałe siedziby, nie czuła się bliżej z nimi związana. Traktowała je raczej jako element prestiżu i lokatę kapitału¹⁵. Trudno zatem, aby na podstawie ich restauracji, przeprowadzonych głównie na przełomie XIX i XX wieku¹⁶, generalizować wnioski nt. procesu modernizacji wielkopolskich siedzib ziemiańskich.

Na marginesie prac badawczych z zakresu historii sztuki i architektury znalazły się kwestie wznoszenia niewielkich dworów i pałaców, a tym bardziej podejmowane przez pomniejszych wielkopolskich ziemian akcje rozbudowy ich starych siedzib. Wyższy stopień rozpoznania można odnotować w zakresie wielkokubaturowych i zarazem najmniej licznych obiektów. Analiza ruchu budowlanego dotyczącego relatywnie dużej i zróżnicowanej grupy wielkopolskich siedzib jest zatem dość trudna i być może z tego względu nie była dotąd podejmowana przez badaczy. Wskazówkę metodologiczną zawierają prace badawcze dotyczące głównie Mazowsza¹⁷, w których autorzy dopatrują się powszechności zbadanych przez siebie zjawisk, ale są ostrożni przy generalizacji wniosków dla całego kraju¹⁸. Niewątpliwie różnice między Wielkopolską a pozostałymi regionami w zakresie zamożności ziemiaństwa i wydarzeń historycznych miały wpływ na intensywność ruchu budowlanego. Przeciwnie do innych zaborów, gdzie modernizacji dokonywano głównie w arystokratycznych siedzibach, modernizacje wielkopolskich siedzib na początku XX wieku nawet i w średniozamożnych majątkach stały się powszechne¹⁹. Znaczny zaś ruch budowlany w pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości, wywołany koniecznością odbudowy dworów i pałaców zniszczonych podczas I wojny światowej²⁰, nie miał zaś na terenie Wielkopolski większego znaczenia²¹.

W badaniu ruchu budowlanego dotyczącego siedzib ziemiańskich czołowe miejsce zajmuje aspekt rozpoznania jego dynamiki. Zagadnienie to pojawia się w wielu publikacjach, lecz najczęściej sprowadza się do datowania jednostkowych obiektów.

¹⁴ T. Jaroszewski, *Uwagi...*, op. cit., s. 83, 116.

¹⁵ J. Skuratowicz, *Dwory...*, op. cit., s. 129–130.

¹⁶ Na przełomie wieków dokonano restauracji starych, XVIII-wiecznych rezydencji, tj.: Rogalina (od 1892 r.), Objezierza (1904–1905 r.), Siernik (1907 r.), Turwi (1908–1909 r.) i Pawłowic (1910 r.). Por.: J. Skuratowicz, *Dwory...*, op. cit., s. 116. W okresie XX-lecia międzywojennego przebudowie oraz rozbudowie poddano m.in. pałac w Czarniejewie (1926–1928). Por.: T. Jaroszewski, *Uwagi...*, op. cit., s. 104–111.

¹⁷ Por.: M. Rozbicka, *Dom mieszkalny średniozamożnego ziemianina. Studia nad teorią i praktyką projektową (1918–1939)*, „Kwartalnik Architektury i Urbanistyki”, T. 48, 2003, z. 1–4 oraz W. Baraniewski, T. Jaroszewski, *Marzenie o białym dworze. Rozważania o pałacach i dworach powstałych na Mazowszu w dwudziestoleciu międzywojennym*, w: *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. T. Hrankowska, Warszawa 1995.

¹⁸ Waldemar Baraniewski oraz Tadeusz Jaroszewski sugerują, że ruch budowlany dotyczący siedzib ziemiańskich na Mazowszu był znaczny. Podobnie mogła przedstawiać się sytuacja w Wielkopolsce, choć z pewnością nie była aż tak ożywiona. Por. W. Baraniewski, T. Jaroszewski, *Marzenie...*, op. cit., s. 15.

¹⁹ G. Klause, *Roger...*, op. cit., s. 23.

²⁰ M. Rozbicka, *Dom...*, op. cit., s. 54.

²¹ W porównaniu do innych regionów Wielkopolska doznała stosunkowo małych zniszczeń.

Na tym tle wyróżniają się opracowanie *Dwory i pałace wiejskie w Wielkopolsce*²² oraz seria wydawnicza *Majątki wielkopolskie*²³. Publikacje te zazwyczaj podają datowania prezentowanych obiektów, choć niejednokrotnie operują uogólnieniami jak: „koniec XIX w.,” „1 ćw. XX w.” czy „lata 20. XX w.”. Przyczyną tego stanu rzeczy jest ich podstawa źródłowa, którą stanowi zbiór kart ewidencyjnych zabytków architektury i budownictwa z zasobów Wojewódzkich Urzędów Ochrony Zabytków. Złudne wrażenie obfitości informacji nt. przekształceń architektury dworów i pałaców potęgują wydawnictwa o charakterze monografii i albumów. Niewątpliwie, mimo różnej jakości i sposobu przedstawienia tematu, opracowania te mają duże walory popularyzatorskie. Dla formułowania wniosków badawczych – także dla problematyki przedstawianego tu zagadnienia – są one jednak mało przydatne.

Cel artykułu, materiał badawczy i wstępne rozpoznanie ruchu budowlanego na badanym obszarze

Celem artykułu jest rozpoznanie działalności budowlanej ziemian w kontekście modernizacji oraz budowy dworów i pałaców w Wielkopolsce w I połowie XX wieku. W centrum zainteresowania znalazła się analiza różnych sposobów przekształceń architektury siedzib ziemiańskich, które wiodły do zasadniczej zmiany ich bryły poprzez rozbudowy, gruntowne przebudowy czy też wznoszenie nowego budynku. Za rozbudowę uznano wznoszenie parterowych i piętrowych skrzydeł oraz innych kubatur dopełniających dotychczasową bryłę obiektu. Nie analizowano jednak szczegółowo elementów o niewielkiej kubaturze, dostawianych do fasad siedzib, które miały za zadanie jedynie akcentować ich główne wejście, jak: przedsionki, portyki, ganki czy werandy. Określenie czasu ich powstania i pierwotnej formy było obarczone dużymi trudnościami²⁴. We wszystkich pozostałych przypadkach materiałem wyjściowym służącym rozpoznaniu historii budowlanej siedzib ziemiańskich były karty ewidencyjne zabytków architektury i budownictwa²⁵. Rolę pomocniczą spełniały dokumentacje ewidencyjne założeń parkowych²⁶. Dane te wymagały jednak krytycznego podejścia. Proces weryfikacji i niejednokrotnie uzupełnienia stanu wiedzy przeprowadzono za pomocą dostępnych materiałów kartograficznych, katastralnych i ikonograficznych. Znaczących informacji dostarczyła analiza ksiąg podatku budynkowego (*Gebäudesteuerrolle*,

²² Główne założenie publikacji brzmi, że jest to książka „opisująca wszystkie zachowane do dziś dwory i pałace tego regionu”. W rzeczywistości w publikacji została ujęta nieznacznie ponad połowa zarejestrowanych i przetrwałych siedzib znajdujących się na obszarze badań. Por.: M. Libicki, P. Libicki, *Dwory i pałace wiejskie w Wielkopolsce*, Poznań 2008.

²³ Od roku 1994 wydano opracowania dotyczące dziewięciu powiatów, co stanowi ok. 25% powierzchni województwa wielkopolskiego. Siedziby ziemiańskie ziemi średzkiej nie zostały dotychczas opracowane na łamach któregokolwiek z tomów.

²⁴ Grupa tych elementów charakteryzuje się bardzo dużym zróżnicowaniem, m.in. pod względem formy, charakteru (otwarta bądź zamknięta przestrzeń) i materiału. Z uwagi na wielkość tych elementów ustalenie dokładnej daty ich powstania jest dziś w większości przypadków niemożliwe.

²⁵ Karty ewidencyjne zostały założone dla 88 dworów i pałaców z obszaru badań. Z tej liczby 39 obiektów znajduje się w rejestrze zabytków. Ponadto w kartach założeń folwarcznych uwzględnionych jest 9 siedzib, z tego 2 wraz z podwórzem folwarcznym zostały wpisane do rejestru zabytków.

²⁶ Na obszarze badań dokumentację ewidencyjną posiada 89 założeń parkowych.

Gebäudebuch). Źródło to, wchodzące w skład pruskich materiałów katastralnych, zapewnia datowanie przekształceń obiektów z dokładnością co do roku²⁷.

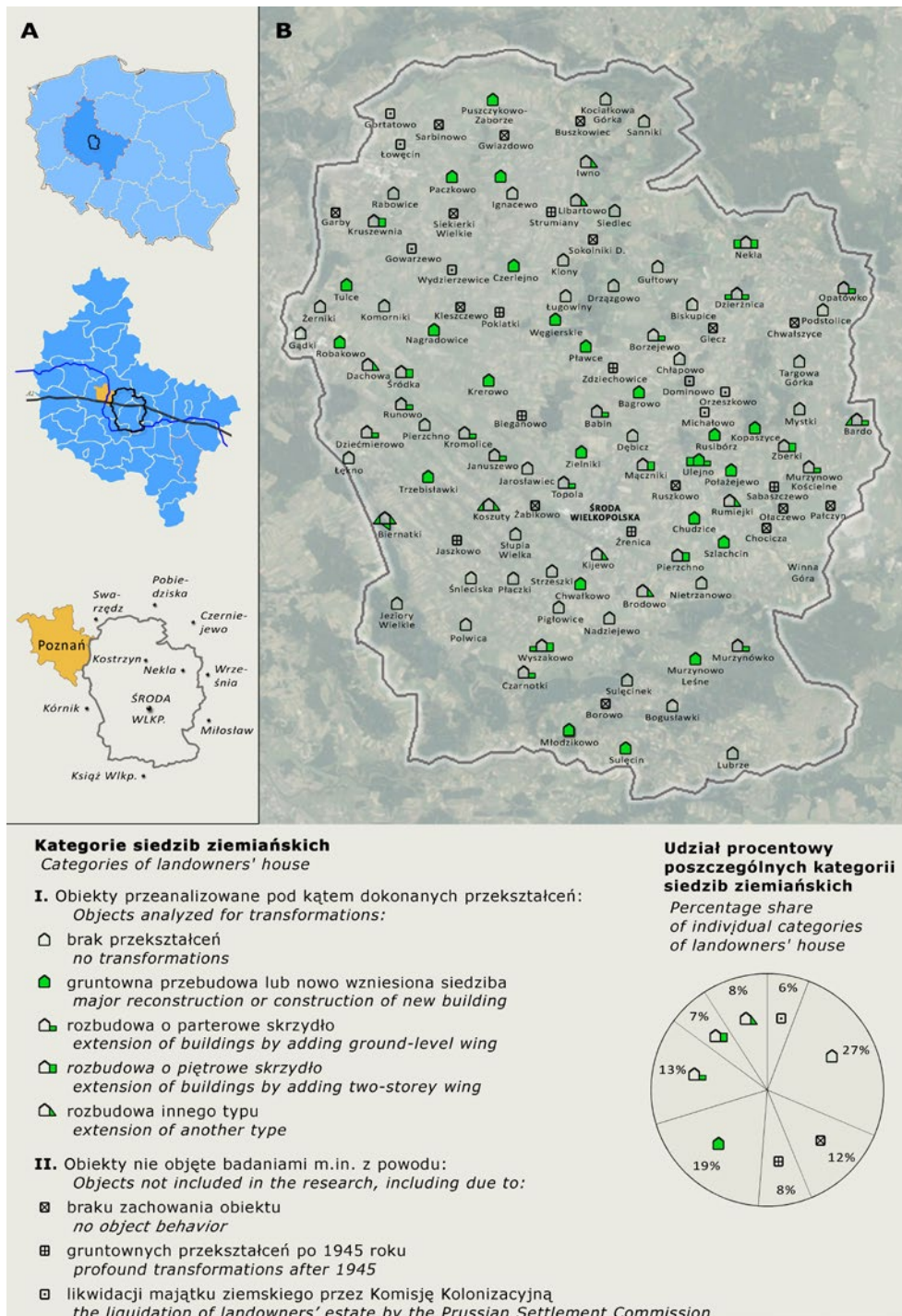
Przedstawienie zagadnienia dotyczącego przekształceń architektury wielkopolskich siedzib ziemiańskich mogło polegać na szczegółowym przeglądzie wszystkich istniejących w latach ok. 1900–1939 obiektów. Podjęto jednak próbę dokonania pewnej syntezy badanego zjawiska, określając skalę i dynamikę ruchu budowlanego na reprezentatywnym i liczącym blisko 1 tys. km² fragmencie województwa wielkopolskiego. Obszarem badań była ziemia średzka²⁸, kraina geograficzno-historyczna położona w centralnej części Wielkopolski, na wschód od Poznania (il. 2A). Struktura krajobrazu kulturowego tego obszaru, wyróżniająca się znacznym zagęszczeniem średniej wielkości majątków ziemskich, jest rezultatem wielowiekowego i intensywnego rozwoju gospodarki folwarcznej. W roku 1900 na ziemi średzkiej znajdowało się 115 siedzib ziemiańskich²⁹ (il. 2B). Wstępne ustalenia dowiodły, że już na przełomie XIX i XX wieku 7 majątków ziemskich przejęła Komisja Kolonizacyjna. Ośrodki tych majątków utraciły status siedziby ziemiańskiej, w większości uległy przebudowom, a w skrajnych przypadkach zostały zlikwidowane. W badaniach nie uwzględniono także dalszych 24 siedzib z powodu niedostatku informacji o dokonanych przekształceniach ich architektury oraz utrudniające wysunięcie prawidłowych wniosków – ich drastyczne przebudowy po 1945 roku (9 obiektów) lub ich zniszczenie (15 siedzib). Wśród przeanalizowanych obiektów 60% z nich w latach 1899–1939 uległa wyraźnym, zmieniającym ich dotychczasowy wizerunek, przekształceniom. Najwięcej zmian doznały siedziby zlokalizowane w środkowej części ziemi średzkiej, między Swarzędzem a Miłosławiem. Przyczyny słabszego ruchu budowlanego na pozostałym obszarze są tak bardzo złożone, że trudno je generalizować. Niemniej, można stwierdzić, że siedziby podległe ośrodkom dóbr kórnickich czy dóbr nekielskich rzadziej ulegały przekształceniom. Rzadkością były też sytuacje kilkukrotnych przekształceń tego samego obiektu. Zestawiając informacje o sposobie kształtowania brył poszczególnych budynków,

²⁷ Księgi budynkowe obejmujące lata 1910–1939 uzyskano ze Starostw Powiatowych w Środzie Wlkp., Wrześni i Poznaniu. Analizie poddano także księgi budynkowe z lat 1865–1895 z zasobu Archiwum Państwowego w Poznaniu. Zebrany materiał pozwolił rozpoznać historię budowlaną większości siedzib ziemiańskich z obszaru badań. Rezultatem prowadzonych badań nad potencjałem informacyjnym pruskiego katastru budynkowego jest autorski artykuł *Datowanie zabytków architektury w oparciu o potencjał informacyjny pruskich ksiąg podatku budynkowego ('Gebäudesteuerrolle', 'Gebäudebuch') na przykładzie wielkopolskich siedzib ziemiańskich*, w: „Biuletyn Historii Sztuki”, w recenzji. Aplikacyjność tych danych wykazano w artykule: D. Mikulski, „Nowa” siedziba ziemiańska – gruntowna przebudowa czy budowa? *Studia nad identyfikacją i datowaniem dworów i pałaców w Wielkopolsce*, w: „Wiadomości Konserwatorskie”, R. 30, 2019, z. 59, s. 49–60.

²⁸ Ziemia średzka jest objęta badaniami w zakresie rozpoznania trwałości i spójności historycznych struktur krajobrazu folwarcznego w ramach pracy doktorskiej mgr inż. arch. kraj. Daniela Mikulskiego wykonywanej pod kierunkiem promotora dr hab. inż. arch. Elżbiety Raszei, prof. UAP. Przewód doktorski został otwarty w 2016 roku na Wydziale Architektury Politechniki Krakowskiej.

²⁹ W niewielu przypadkach, na potrzeby przeprowadzonych badań, do grona siedzib ziemiańskich zakwalifikowano budynki mieszkalne stanowiące ośrodki zespołów folwarcznych, lecz nie będące główną siedzibą właściciela większych dóbr. Uwaga ta dotyczy rządów lub domów urzędniczych, które swoją architekturą wykazywały ścisłe konotacje do siedzib ziemiańskich. Analogicznie do grupy analizowanych dworów wliczono obiekty, które choć na początku XX wieku stanowiły ośrodki folwarków pomocniczych, to z czasem stały się centrami samodzielnych obszarów dworskich.

2.

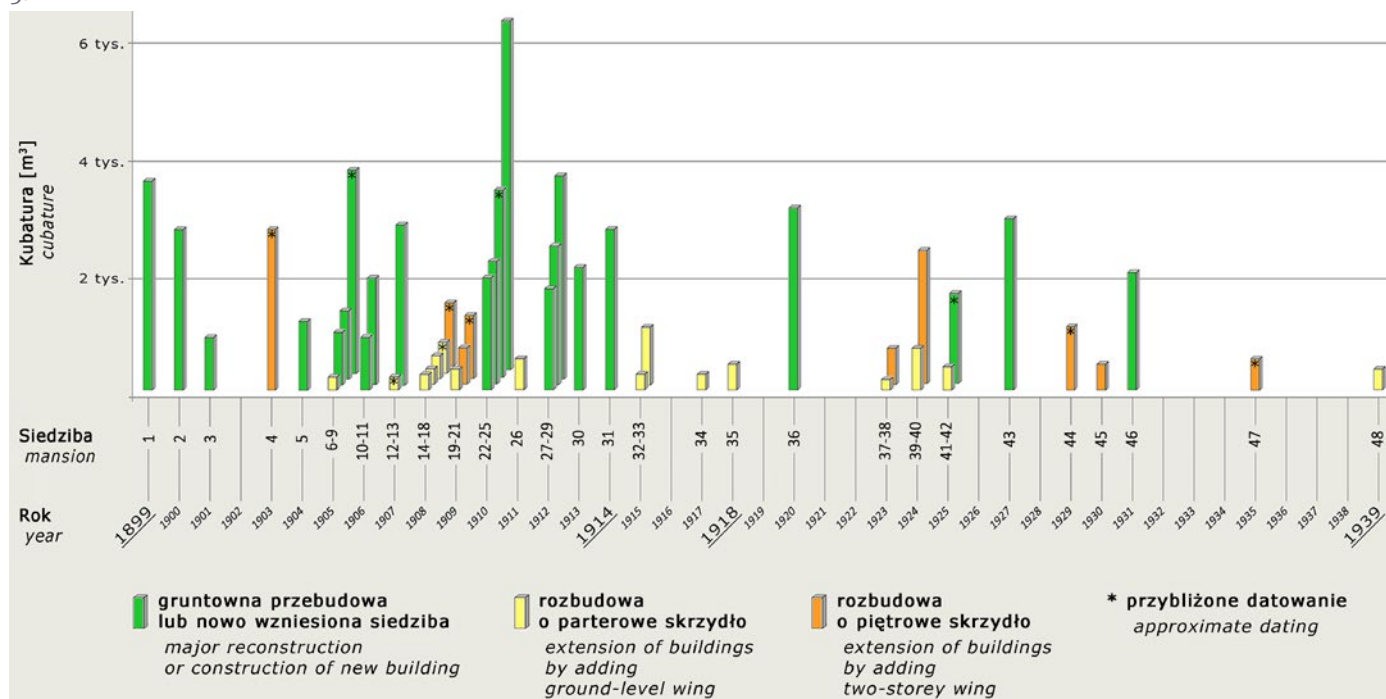
2. Obszar badań. A – lokalizacja ziemi średzkiej; B – ruch budowlany w zakresie różnych sposobów przekształceń architektonicznych siedzib ziemiańskich w latach 1899–1939, opracowanie Autora

4. The study area. A – the location of the Środa Wielkopolska region; B – the building activity reflected by different methods of architectural transformations of manors and palaces between 1899 and 1939, the Author's study

kubatur nowych obiektów³⁰ (lub ich części) i datowaniu wprowadzonych zmian, można dostrzec jednak pewne tendencje (il. 3). Na przykład, że ruch budowlany na początku XX wieku był w zasadzie związany jedynie ze wznoszeniem nowych siedzib. Lata 1912–1914 to okres powstania kilku największych kubaturowo

³⁰ Kubaturę obiektów lub ich części ustalano na podstawie kart ewidencyjnych WUOZ przy pomocy *Instrukcji opracowywania kart ewidencyjnych zabytków nieruchomości wpisanych do rejestru zabytków*, NID, Warszawa 2011.

3.

3. Wielkość i dynamika ruchu budowlanego dotyczącego siedzib ziemiańskich w 1 połowie XX w., opracowanie Autora

3. The scale and dynamics of the building activity in development of manors and palaces in the first half of the 20th century, the Author's study

Siedziby (mansions): Babin – 17; Bagrowo – 27; Bardo – 16; Borzejewo – 34; Chudzice – 46; Chwałkowo – 29; Czarnotki – 12; Czerlejno – 30; Dziecmierowo – 6; Dzierżnica – 15, 33; Januszewo – 19; Kopaszycze – 22; Krerowo – 11; Kromolice – 32; Kruszewnia – 44; Mączniki – 20; Młodzikowo – 28; Murzynowo Kościelne – 39; Murzynowo Leśne – 10; Murzynówko – 41; Nagradowice – 24; Nekla – 4; Opatówko – 35; Paczkowo – 13; Pierzchno – 21; Pławce – 2; Połajewo – 43; Puszczykowo-Zaborze – 9; Robakowo – 23; Rumiejki – 47; Runowo – 26; Rusibórz – 7; Sulęcín – 5; Szlachcin – 1; Śródka – 18; Topola – 48; Trzebisławki – 3; Tulce – 36; Ulejno – 8, 14, 45; Węgierskie – 31; Winna Góra – 25; Wyszakowo – 37, 38; Zberki – 40; Zielniki – 42

objektów. Rozbudowę siedzib realizowano w tym czasie poprzez dobudowę raczej parterowych aniżeli piętrowych skrzydeł. Ruch budowlany w przededniu wybuchu I wojny światowej można ocenić jako znaczący. Późniejsze lata to czas wznoszenia pojedynczych obiektów o dość sporej kubaturze i – co interesujące – w większości przypadków piętrowych skrzydeł. Dostrzeżone tendencje w sposobie przekształcania architektury istniejących siedzib ziemiańskich zasługują jednak na nieco szerszą analizę.

Ruch budowlany do roku 1918

Nowe siedziby

Modernizacje siedzib ziemiańskich podejmowane na przełomie XIX i XX wieku polegały w pierwszej kolejności na doprowadzeniu wody bieżącej i ich skanalizowaniu. Wyposażenie domu mieszkalnego w instalację wodno-kanalizacyjną pociągnęło zaś za sobą wprowadzenie do jego programu wydzielonych łazienek. Na początku XX wieku ulepszano system ogrzewania oraz sukcesywnie zakładano światło elektryczne³¹. Wśród właścicieli ziemskich narastało przekonanie, że nawet pomniejszy dwór powinien spełniać nowoczesne wymogi zdrowotne³². Plany unowocześnienia siedziby mogły być niekiedy na tyle gruntowne, że wymagały naruszenia konstrukcji budynku i tym samym modyfikacji całej jego bryły. Ustalenie, które z części starego domu były wykorzystywane i włączane w architekturę nowej siedziby, nie zawsze jest proste. Wymaga to wnikliwej analizy rzutu budynku oraz przeprowadzenia badań architektonicznych. O wiele rzadsze były przypadki wzniesienia dworu lub pałacu jako całkowicie nowej siedziby³³.

³¹ T. Jaroszewski, *Uwagi...*, op. cit., s. 83.

³² Szerzej pisała o tym M. Rozbicka, *Dom...*, op. cit., s. 7.

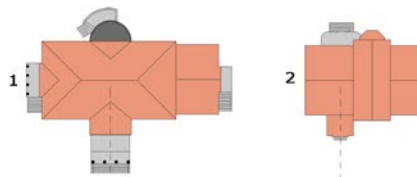
³³ Gabriela Klause dowiodła na przykładzie twórczości Rogera Ślaskiego, że tylko 3 spośród 18

Przełom XIX i XX wieku na ziemi średzkiej znaczą dwie realizacje (il. 4A). W roku 1899 swoje oblicze zmienił dwór w Szlachcinie. Dokonana przebudowa obejmuje w istocie pełen repertuar sposobów kształtowania bryły, po jaki w XX wieku sięgnęła większość właścicieli ziemskich. Stara siedziba została zmodernizowana i nadbudowana. Od frontu i wschodu dostawiono kolumnowe ganki dźwigające balkony, a od zachodu piętrowe skrzydło. Wpływ krótkotrwałej secesji, na ogół nie znajdującej szerszego oddźwięku w architekturze ziemiańskich

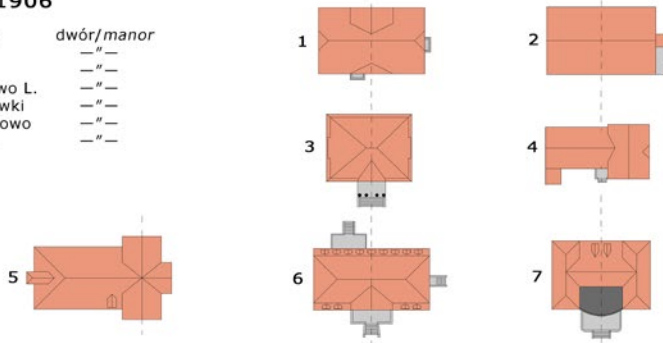
4.

A 1899–1900

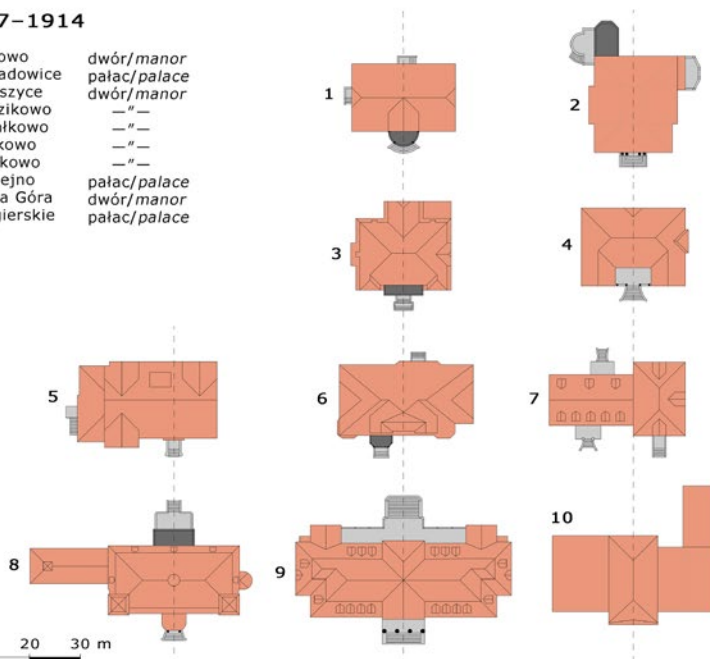
1 Szlachcin	pałac/palace
2 Pławce	dwór/manor

B 1901–1906

1 Rusibórz	dwór/manor
2 Sulęcín	—"
3 Ulejno	—"
4 Murzynowo L.	—"
5 Trzebiślawki	—"
6 Puszczykowo	—"
7 Krerowo	—"

C 1907–1914

1 Bagrowo	dwór/manor
2 Nagradowice	pałac/palace
3 Kopaszycze	dwór/manor
4 Młodzikowo	—"
5 Chwałkowo	—"
6 Paczkowo	—"
7 Robakowo	—"
8 Czerlejno	pałac/palace
9 Winna Góra	dwór/manor
10 Węgierskie	pałac/palace

0 10 20 30 m

zaprojektowanych przez niego siedzib zostało wzniesionych jako całkowicie nowe budynki. Por.: G. Klause, *Roger...*, op. cit., s. 32. Podobne wnioski wysunęła Joanna Białkiewicz stwierdzając, że w dorobku Stefana Cybichowskiego przeważały projekty przebudowy istniejących już siedzib. Por.: J. Białkiewicz, *Stefan...*, op. cit. Wreszcie analiza ksiąg budynkowych majątków ziemskich ziemi średzkiej ujawnia rzadkie sytuacje wznoszenia siedziby na tzw. surowym korzeniu. Trend ten uległ całkowitemu zaniechaniu już w roku 1909. Por.: D. Mikulski, „Nowa”..., op. cit.

4. Zestawienie schematycznych planów nowo wzniesionych lub gruntownie przebudowanych siedzib ziemiańskich do I wojny światowej, opracowanie Autora

4. The list of schematic plans of newly built or reconstructed manors and palaces until World War I, the Author's study

siedzib, unaocznili się w sztukateriach wewnątrz i stolarce drzwiowej dworu w Pławcach (il. 5). Powstałe w pierwszych latach XX wieku dwory (il. 4B) w Trzebisławkach (1901), Sulęcynie (1904), Rusiborzu (1905), Ulejnie (1905) i Murzynowie Leśnym (1906), określić można jako małokubaturowe i skromne w swej formie siedziby. Na tym tle wyróżnia się dwór w Puszczykowie-Zaborzu powstały na miejscu wcześniejszej siedziby, spalonej w końcu XIX wieku, oraz powstały w 1906 roku dwór w Krerowie, gdzie w miejsce tradycyjnie projektowanej sieni pojawił się obszerny hall (il. 6). Oba dwory przedstawiają bogatszy program wewnątrz i zapowiadają tendencję powstawania obiektów o coraz większej kubaturze (il. 4C). Próby przeniesienia na grunt polski tradycji angielskich halli toczyły się od początku XX wieku³⁴, a jego zastosowanie zalecali liczni autorzy poradników budowlanych³⁵. Wprowadzeniu hallu do wielkopolskich siedzib – podług nieba i zwyczaju polskiego – nie przyświecała chęć realizacji całego programu jego angielskiego pierwowzoru. Ideą było nadanie dotychczasowej sieni niepowседневnej reprezentacyjności. Hall rzadko był realizowany w pełnym wymiarze przestrzennym jako dwukondygnacyjny przedpokój³⁶. Znamienne jednak, że z punktu widzenia kształtowania bryły domu, zastosowanie choćby jego uproszczonego schematu, przekładało się automatycznie na rozmiary planu i wzrost kubatury projektowanej siedziby. Jako symbol wygody mieszkania, hall wszedł na dobre do programu użytkowego nowo wznoszonych siedzib w całym kraju³⁷. Do rozpowszechnienia tej idei na terenie Wielkopolski przyczynił się Roger Sławski – architekt dworu w Krerowie i kilkunastu innych dworów i pałaców³⁸. Dzieła te hipotetycznie wpisywały się w lansowany przez księcia Zygmunta Czartoryskiego styl krajowy, który stanowił reakcję na implementowaną przez władze zaborcze zmianę architektonicznego wizerunku Wielkopolski. Koncepcja ta pozwalała na zawarcie w nowych siedzibach (zwłaszcza dworach) rodowych czy też narodowych tradycji i treści³⁹. Nowopowstałe siedziby w kostiumie stylu krajowego coraz bardziej zaczęły przypominać pałace niż dwory. Stąd wobec siedziby w Winnej Górze – będącej sensu stricto dworem – literaturze częściej używany jest termin „pałac”. Nowa siedziba rodu Mańkowskich została wyposażona w wielki hall i poprzedzający go okazały, kolumnowy portyk. Architekt, Stanisław Borecki, wyraźnie nawiązał do znanych już kompozycji bryły i elewacji dworów autorstwa Rogera Sławskiego. Jak jednak trudnym do interpretacji był

³⁴ M. Rozbicka, *Dom...*, op. cit., s. 9.

³⁵ O hallu wspominają: Zenon Chrzanowski (Z. Chrzanowski, *Kultura mieszkania*, [s.n.], Warszawa 1911, s. 6), Karol Iwanicki (K. Iwanicki, *Budownictwo wiejskie. Poradnik przy wznoszeniu zabudowań na wsi*, Kijów–Warszawa 1917, s. 145), Józef Holewiński (J. Holewiński, *Budownictwo wiejskie. Podręcznik praktyczny dla właścicieli ziemskich*, Warszawa, Kraków 1919, s. 127), Władysław Borawski (W. Borawski, *Projektowanie budynków mieszkalnych*, Lwów, Warszawa 1923, s. 111) i Stanisław Turczynowicz (S. Turczynowicz, *Budowle wiejskie. Budynki wiejskie, drogi i mosty*, Warszawa 1927, s. 393).

³⁶ Wykorzystywanie uproszczonego programu i schematu angielskiego hallu w siedzibach ziemiańskich potwierdzają również badania przeprowadzone na Mazowszu i Lubelszczyźnie. Por.: M. Rozbicka, *Dom...*, op. cit., s. 57–58.

³⁷ T. Jaroszewski, *Siedziby...*, op. cit., s. 166.

³⁸ Na terenie Wielkopolski Roger Sławski zaprojektował 15 siedzib ziemiańskich dla majątków: Bonikowo, Chudopczyce, Cichowo, Dakowy Mokre, Dębno, Dłoń, Jankowice, Krerowo, Oporowo, Piotrowo, Skoraszewice, Stanisławowo, Swadzim, Węgierskie, Wolsztyn.

³⁹ J. Skuratowicz, *Dwory...*, s. 125–128.

styl krajowy może świadczyć zestawienie siedzib w Winnej Górze i w Węgierskiem (il. 7). Pałac w Węgierskiem autorstwa Sławskiego nawiązuje do stylu krajowego w sposób fragmentaryczny i różni się zasadniczo od innych projektów architekta. Jest jednak siedzibą bardzo interesującą. Na fasadzie umieszczona została jednocześnie manierystyczna dekoracja, klasycyzująca attyka, w końcu skupiająca całą uwagę renesansowy portyk serliański, kryjący i w tym przypadku obszerny hall. Tak bogata w detal elewacja frontowa odróżnia się kontrastowo od tylnej, pozbawionej dekoracji, co nasuwa skojarzenia raczej z miejską kamienicą aniżeli wiejską siedzibą ziemiańską⁴⁰. Próby uznania triumfu stylu krajowego w ruchu budowlanym wielkopolskich siedzib nie są zasadne. Przekonuje o tym szereg innych realizacji. Charakter willowy zyskał obszerny dwór w Kopaszycach oraz pałac w Nagradowicach. Powstałej w roku 1907 siedzibie w Paczkowie również bliżej do koncepcji willi, w tym przypadku otwarcie nawiązującej do wzorców architektury niemieckiej. O ciągle obecnej różnorodności kostiumów stylistycznych świadczy także architektura dworów w: Chwałkowie (dwór eklektyczny), Młodzikowie (dwór klasycyzujący) i Robakowie (obiekt bezstylowy). Także pochodzący z 1913 roku wielkokubaturowy pałac w Czerlejnię został zrealizowany w zasadzie w formach eklektycznych.

Niewątpliwie styl krajowy budził nadzieje w Wielkopolsce na przeciwdziałanie dewastacji krajobrazu przez realizację nowych, uznawanych często za destrukcyjne, kosmopolitycznych koncepcji siedzib ziemiańskich. Na obszarze wszystkich zaborów szansę na uratowanie polskiej tradycji architektonicznej upatrywano w rozwijającym się od pierwszego dziesięciolecia XX wieku „stylu dworkowym”. Styl ten zaowocował na ziemi średzkiej realizacją w Bagrowie. Nowy dwór został wzniesiony w 1912 roku na fundamentach uprzednio spalonej siedziby (il. 8). „Styl dworkowy” redukował układ przestrzenno-funkcjonalny dworu do koncepcji domu/mieszkania⁴¹. Działanie to było na tyle konsekwentne, że prowadziło do pomijania projektów dworów i pałaców w literaturze fachowej poświęconej architekturze mieszkaniowej, a tym samym eliminacji problematyki kształtowania oblicza stylistycznego siedziby ziemiańskiej. Wywarło to wpływ na zmianę krajobrazu architektonicznego przedwojennej, jak i współczesnej Polski⁴².

Rozbudowa starych siedzib

Jak pierwszorzędnym celem rozbudowy siedziby było zaspokojenie nowych potrzeb i wymagań jej domowników świadczą przykłady dworów w Dachowie, Libartowie i kilkakrotnie rozbudowywanego dworu w Biernatkach (lata 1906, 1911 i 1914). Kolejne dobudówki, dostawiane w bardzo chaotyczny sposób, zmieniły pierwotny wizerunek tych budynków. Rozbudowa XVIII-wiecznego dworu w Koszutach polegała na poszerzeniu dwóch alkierzy i pokryciu wszystkich czterech

5. Dwór w Pławcach z 1901 roku. A – elewacja frontowa; B – drzwi tarasowe. Fot. Autor 2017

5. The manor in Pławce from 1901.

A – the front facade; B – the patio doors
Photo by the Author, 2017

6. Dwór w Krowowie. A – elewacja frontowa. Fot. Autor, 2016; B – rzut przyziemia z zaznaczoną lokalizacją hallu. Opracowanie Autora wg karty ewidencyjnej ze zbiorów WUOZ w Poznaniu

6. The manor in Krowowo. A – the front facade. Photo by Author, 2016; B – a projection of the ground level with location of the hall. The author's compilation based on the registry card from the collection of the Voivodeship Heritage Protection Office (VHPO) in Poznań

7. Przykłady wielkokubaturowych siedzib ziemiańskich. Fot. Autor, 2016

7. Examples of large manors and palaces.
Photo by the Author, 2016

⁴⁰ G. Klause, *Roger...*, op. cit., s. 170–171.

⁴¹ Marta Leśniakowska uznała, że „styl dworkowy” był niewątpliwie „polską redakcją nowoczesnych koncepcji racjonalnej architektury mieszkaniowej”. Por. M. Leśniakowska, *Polski...*, op. cit., s. 54.

⁴² Szerzej w: D. Mikulski, E. Raszeja, G. Klause, *Ze studiów nad tożsamością miejsca. Problem kontynuacji formy dworu w krajobrazie wielkopolskiej wsi na obszarze ziemi średzkiej*, w: *Krajobraz Polski. Cudze chwalicie. Ochrona i kształtowanie rodzimego krajobrazu*, red. Patoczka, T, I, Rzeszów 2016, s. 97–114.

A

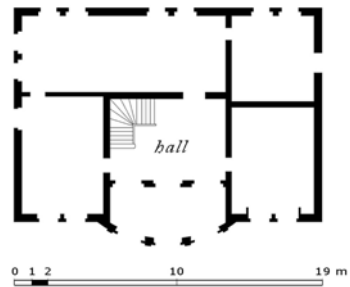
B

5.

A

B

6.

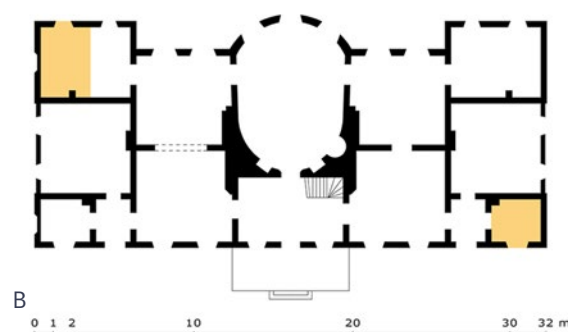
7. Winna Góra

7. Węgierskie

8.

9.

nowymi hełmami. Doprowadziło to do uzyskania wizerunku zwartej kompozycyjnie bryły barokowego dworu (il. 9). Charakter uzupełniający i zbliżający siedzibę właściciela do natury miały prace budowlane przy dworze w Brodowie. Krótko po roku 1900 uzupełniono dotychczasową bryłę obiektu o ganki, tarasy i prawdopodobnie galerię. W Iwnie nowa oranżeria wydłużyła i tak już znacznej długości elewację frontową. Nowe oblicze zyskały tarasy i schody po obu stronach fasady. Zabiegi te, wraz z ogrodami zimowymi, tarasami, balkonami czy loggiami, zacierały granicę między przyrodą a architekturą⁴³. Głównym jednak celem rozbudowy starszej siedziby było skupienie wszystkich potrzebnych, starszych i nowych funkcji pod jednym dachem. Za najszybszy sposób spełnienia tych oczekiwań, w kontekście kosztownych robót budowlanych, obierano dostawienie do siedziby przybudowy. Zygmunt Czartoryski postulował, że dwory wiejskie „nie w górę i na dół, lecz poziomo, wzdłuż i wszerz rozpościerać się mają”⁴⁴. Zalecenia zakazujące dalszego umieszczania kuchni i pokoi dla służby w suterrenach głośniły czasopisma fachowe. Koncepcja organizacji pomieszczeń kuchenneo-gospodarskich na jednym poziomie znacznie ułatwiała zarządzanie domem, gdy to Pani domu zmuszona była doglądać większości czynności gospodarstwa domowego. Rozwiązanie to było zalecane zwłaszcza w odniesieniu do niewielkich dworów. Do wybuchu I wojny światowej rozbudowano w ten sposób 8 siedzib (il. 10A). W zaledwie dwóch przypadkach lokalizacja nowego skrzydła polegała na jego ustawieniu pod kątem prostym (Ulejno⁴⁵) lub jego głębokim cofnięciu (Januszewo). Nowe skrzydła powszechnie dostawiano do ścian szczytowych w linii fasady dworu (Babin, Dziećmierowo,

8. Dwór w Bagrowie z 1912 roku – przykład siedziby ziemiańskiej w „stylu dworskowym”. Fot. Autor, 2017

8. The manor in Bagrowo from 1912 – an example of a manor-style landowner's estate. Photo by the Author, 2017

9. XVIII-wieczny dwór w Koszutach. A – elewacja frontowa około 1910 roku; B – rzut przyziemia z usytuowaniem rozbudowanych w 1902 roku alkierzy
Źródło: A – wg L. Durczykiewicza, *Dwory polskie w Wielkim Księstwie Poznańskim*, nakł. L. Durczykiewicza, Poznań 1912; B – opracowanie Autora wg karty ewidencyjnej ze zbiorów WUOZ w Poznaniu

9. The 18th century manor in Koszuty. A – the front facade about 1910; B – a projection of the ground level with the location of corner extensions built in 1902
Source: A – by L. Durczykiewicz, *Dwory polskie w Wielkim Księstwie Poznańskim*, circ. cop. L. Durczykiewicza, Poznań 1912; B – the Author's compilation based on the registry card from the collection of the VHPO in Poznań

⁴³ T. Jaroszewski, *Siedziby ziemiańskie w Polsce od schyłku wieku XVIII do roku 1914*, w: *Dziedzictwo. Ziemianie polscy i ich udział w życiu narodu*, red. T. Chrzanowski, Kraków 1996, s. 166.

⁴⁴ Z. Czartoryski, *O stylu krajowym w budownictwie wiejskim*, Poznań 1896, s. 6–8.

⁴⁵ Skrzydło połączyło dwór z oficyną.

Czarnotki) bądź z zachowaniem delikatnego uskoku (Bardo⁴⁶, Runowo, Dzierżnica). Efektem było optyczne wydłużenie elewacji frontowej starszej siedziby. Wznoszono różne przybudowy, lecz zwykle uproszczone w formie i stylistyce, kryte dachami w zasadzie płaskimi lub o małym spadku. Podobnie postąpiono w przypadku Dzierżnicy (il. 11) – siedziby, którą poddano dość sporej liczbie modyfikacji, zarówno w odniesieniu do wnętrza, jak i kształtowania bryły budynku. Na początku XX wieku dokonano szeregu przekształceń, w tym m.in. przebudowano strefę wejściową oraz dobudowano parterowe skrzydło. Wszystko to w siedzibie skomponowanej w duchu willi szwajcarskiej, której model, nota bene, nie uzyskał w Wielkopolsce szerszej popularności⁴⁷. W roku 1915 dobudowano kolejne skrzydło mieszczące oranżerię. Była to jedna z zaledwie czterech inwestycji zrealizowanych w trakcie I wojny światowej na ziemi średzkiej (il. 10C). W tym samym roku do niewielkiego dworu w Kromolicach dobudowano kilka przybudówek na planie litery „L”. Do rozbudowy dworu w Borzejewie przystąpiono niezwłocznie po jego pożarze w 1917 roku. Parterowe skrzydło skomponowano w dość rzadko spotykany sposób, mianowicie przedłużając dotychczasowy korpus dworu. W analogiczny sposób rok później rozbudowano dwór w Opatówku.

Niekiedy głównym powodem rozbudowy siedziby była potrzeba utworzenia pokoi gościnnych i nowych reprezentacyjnych wnętrz. Bardziej efektywnym rozwiązaniem w tych przypadkach była dobudowa piętrowych skrzydeł (il. 10B), która zapewniała spory przyrost nowej powierzchni użytkowej. Cechą charakterystyczną było, że nowe piętrowe skrzydła były realizowane z wykorzystaniem różnorodnych kostiumów stylowych. Nowe skrzydło dworu w Mącznikach zostało skomponowane w formie bezstylowej, zaś sporej wielkości rozbudowa XIX-wiecznej siedziby Żółtowskich w Nekli została zrealizowana w duchu eklektyzmu. W trakcie rozbudowy nieznacznie zmodyfikowano układ pierwotnej siedziby, nie naruszając jednak usytuowania głównego wejścia. Niekiedy jednak nowe skrzydło miało w pełni przejąć funkcje reprezentacyjne starej siedziby. Oznaką tej zmiany był wizerunek nowo dobudowanej bryły, zwykle dominującej wysokością i/lub rozległością nad pierwotną siedzibą. Przykładem jest kilkukondygnacyjne skrzydło kryte dachem mansardowym dostawione do niewielkiego dworu w Śródcie. Na tym tle wyróżnia się także dwupiętrowe skrzydło dworu w Pierzchnie, którego architekturze nadano cechy neomanieryzmu niderlandzkiego.

Działalność budowlana ziemian w latach 1918-1939

Okres powojennego zastoju

W okresie międzywojennym architektura nowych siedzib ziemiańskich nawiązywała (z nielicznymi wyjątkami) do stylistyki klasycyzmu i baroku⁴⁸. Z jednej strony pisano o konieczności stawiania nowych budynków „w charakterze polskiego budownictwa, którego przykłady przekazały nam cenne zabytki naszej

⁴⁶ Do powstałego na początku XX wieku skrzydła dostawiono w nieznanym dokładnie czasie niewielkiej dwa wielkości aneksy.

⁴⁷ Przykładem są dwory w Dzierżnicy i Kościankach według projektów Zygmunta Gorgolewskiego.

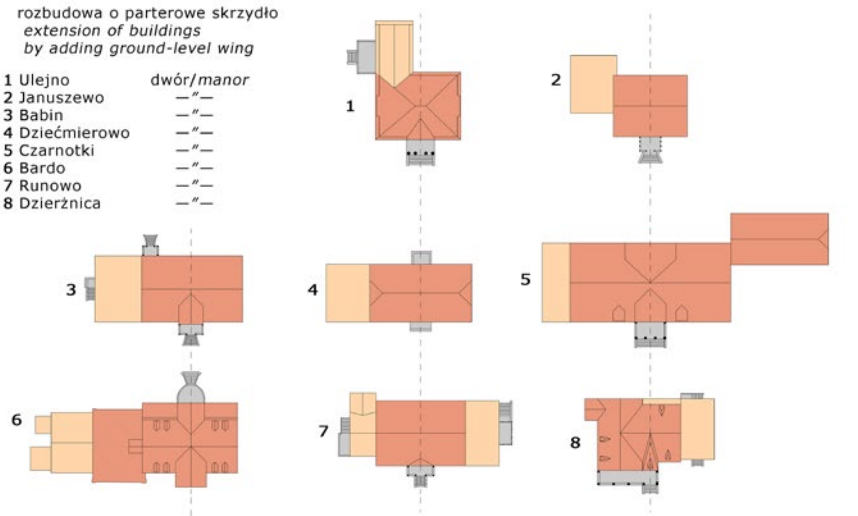
⁴⁸ T. Jaroszewski, *Koniec...*, op. cit., s. 225.

10.

A 1900–1914

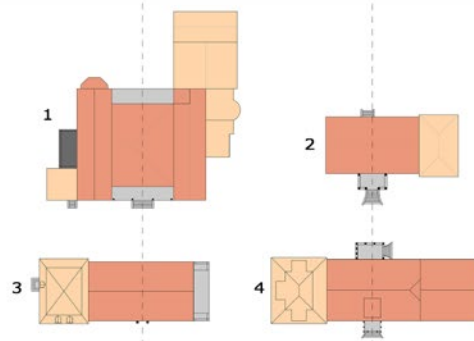
rozbudowa o parterowe skrzydło
extension of buildings
by adding ground-level wing

1 Ulejno	dwór/manor
2 Januszewo	—"
3 Babin	—"
4 Dziecimirowo	—"
5 Czarnotki	—"
6 Bardo	—"
7 Runowo	—"
8 Dzierżnica	—"

B 1900–1914

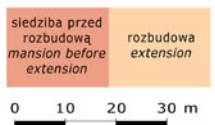
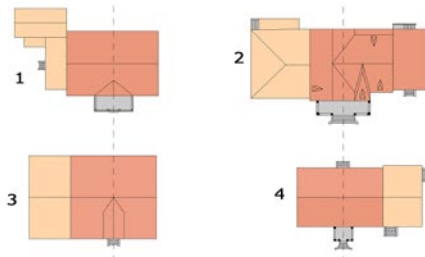
rozbudowa o piętrowe skrzydło
extension of buildings
by adding two-storey wing

1 Nekla	pałac/palace
2 Mączniki	dwór/manor
3 Pierchno	—"
4 Śródka	—"

C 1914–1918

rozbudowa o parterowe skrzydło
extension of buildings
by adding ground-level wing

1 Kromolice	dwór/manor
2 Dzierżnica	—"
3 Borzejewo	—"
4 Opatówko	—"

10. Zestawienie schematycznych planów siedzib
ziemiańskich rozbudowanych do roku 1918.

Opracowanie Autora

10. A list of schematic plans of manors and palaces
which underwent extensions by 1918.

The Author's study

przeszłości”. Jednocześnie dostrzegano, że „niektóre obce style, głównie odrodzenie i barok, przeszczepione do Polski przez zagranicznych architektów, nabrały pewne charakterystyczne cechy, niespotykane w innych krajach i nadające piętno polskiej architekturze”⁴⁹. Była to zatem architektura otwarcie odwołująca się do przeszłości, stanowiąca w Wielkopolsce wyraźną kontynuację linii rozwojowej sprzed 1918 roku, lecz z eliminacją siedzib o charakterze feudalnej rezydencji⁵⁰. W nurt ten wpisał się dwór w Tulcach wzniesiony w 1920 roku w stylu neobaroku. Kompozycja budynku oddaje ideę głoszoną przez Józefa Holewińskiego, że „dom wiejski, w przeciwstawieniu do domu miejskiego, stojącego zazwyczaj w zwartym szeregu, jest budynkiem wolnostojącym, widzianym na tle krajobrazu z różnych

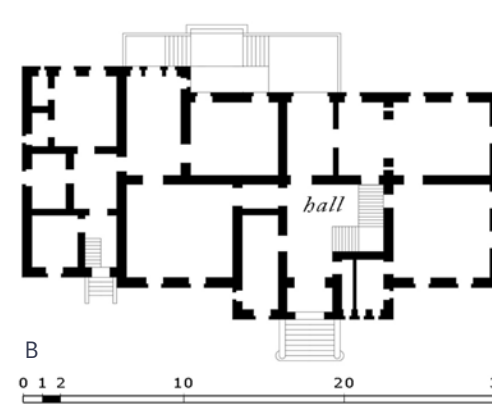
⁴⁹ J. Holewiński, *Budownictwo...*, op. cit., s. 118.

⁵⁰ J. Skuratowicz, *Architektura...*, op. cit., s. 258–259.

11.

12.

11. Dwór w Dzierżnicy – willa w stylu szwajcarskim w roku 1982. A – elewacja frontowa; B – elewacja ogrodowa
Źródło: fot. M. Strzałko, ze zbiorów WUOZ w Poznaniu

11. The manor in Dzierżnica – a swiss-style villa in 1982. A – the front facade; B – the garden facade
Source: photo by M. Strzałko from the collection of the VHPO in Poznań

12. Dwór w Tulcach z 1920 roku. A – elewacja frontowa; B – elewacja ogrodowa; C – rzut przyziemia z zaznaczoną lokalizacją hallu; D – hall Źródło: A, B, D – fot. Autor, 2017; C – opracowanie Autora wg karty ewidencyjnej ze zbiorów WUOZ w Poznaniu.

12. The manor in Tulce from 1920. A – the front facade; B – the garden façade; C – a projection of the ground level with location of the hall; D – the hall Source: A, B, D – photo by Author, 2017; C – the Author's compilation based on the registry card from the collection of the VHPO in Poznań.

stron; wymaga zatem właściwego ukształtowania bryły i zharmonizowania go z otoczeniem⁵¹. Urozmaiceniem bryły tuleckiego dworu jest szeroki ryzalit z głównym wejściem, parterowa przybudówka od strony zachodniej oraz taras od strony ogrodu (il. 12A,B). Tuż za wejściem głównym i przedsionkiem znajduje się obszerny hall (il. 12C,D). Była to jedyna w pierwszych latach po odzyskaniu niepodległości inwestycja budowlana na ziemi średzkiej polegająca na wzniesieniu nowego dworu. Przyczyn tej sytuacji można się dopatrywać w zagrożeniu reformą rolną oraz nowych politycznych uwarunkowaniach, w których ziemiaństwo nie było w stanie odegrać ważniejszej roli. Nowo wzniesionych dworów, a tym bardziej pałaców w II Rzeczypospolitej było niewiele⁵². Analogicznie, ruch budowlany na ziemi średzkiej był słaby i zaowocował zaledwie kilkoma nowymi realizacjami (il. 13A). Pewnym jest jednak, że podczas modernizacji lub planowania budowy można było korzystać z całego repertuaru technologicznych nowinek w zakresie rozwiązań wentylacji, centralnego ogrzewania czy wodociągu⁵³. Niewykluczone jest zatem, że pomimo stosunkowo małego ruchu budowlanego⁵⁴, wnętrza wielu siedzib mogły być w tym okresie wyposażane w najnowsze udogodnienia techniczne.

Okres koniunktury gospodarczej

W roku 1923 polska gospodarka rolna osiągnęła przedwojenny poziom rentowności, a znaczna poprawa sytuacji ekonomicznej majątków ziemskich nastąpiła

⁵¹ J. Holewiński, *Budownictwo...*, op. cit., s. 115.

⁵² M. Rozbicka, *Dom...*, op. cit., s. 54.

⁵³ K. Iwanicki, *Budownictwo...*, op. cit., s. 136–161.

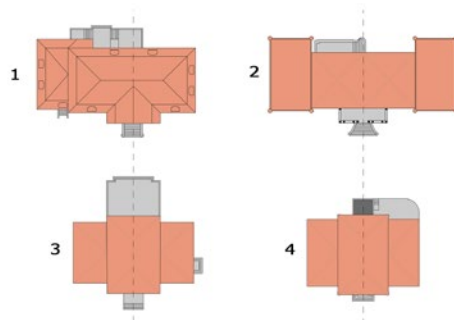
⁵⁴ W latach 1918–1923 na ziemi średzkiej zarejestrowano budowę dworu w Tulcach oraz niewielką przybudowę (mieszczącą łazienkę) dworu w Kijewie.

13.

A 1918–1939

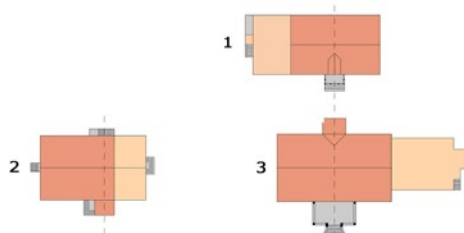
nowo wzniesione lub gruntownie
przebudowane siedziby
*major reconstructions and
constructions of new buildings*

1 Tulce	dwór/manor
2 Połajewo	pałac/palace
3 Chudzice	—”—
4 Zielniki	dwór/manor

B 1918–1939

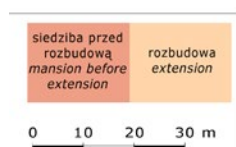
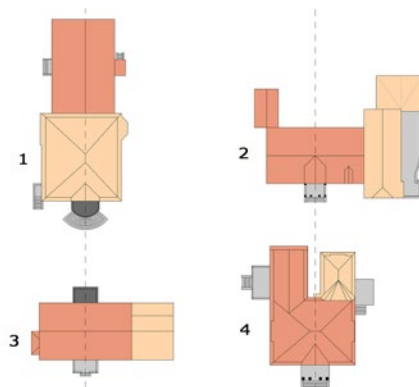
rozbudowa o parterowe skrzydło
*extension of buildings
by adding ground-level wing*

1 Topola	dwór/manor
2 Murzynówko	—”—
3 Murzynowo K.	—”—

C 1918–1939

rozbudowa o piętrowe skrzydło
*extension of buildings
by adding two-storey wing*

1 Zberki	dwór/manor
2 Wyszakowo	—”—
3 Kruszewnia	—”—
4 Ulejno	—”—

13. Zestawienie schematycznych planów nowo wzniesionych lub rozbudowanych siedzib ziemianiskich w latach 1918–1939. Opracowanie Autora.

13. A list of schematic plans of newly built or reconstructed manors and palaces between 1918 and 1939. The author's Study.

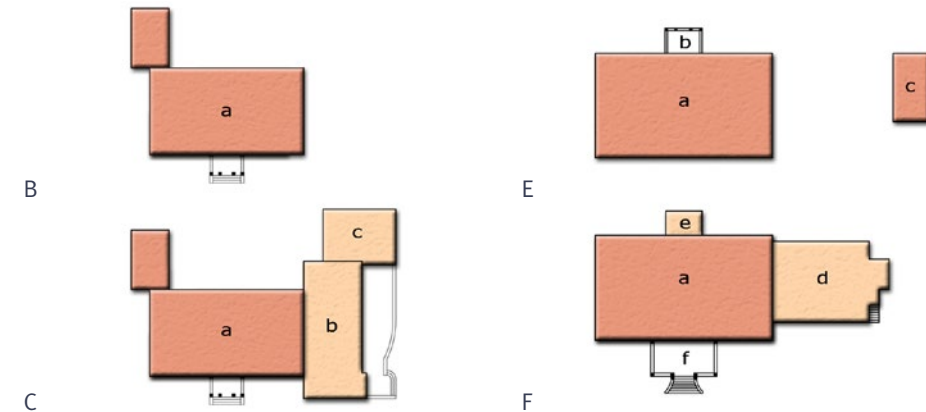
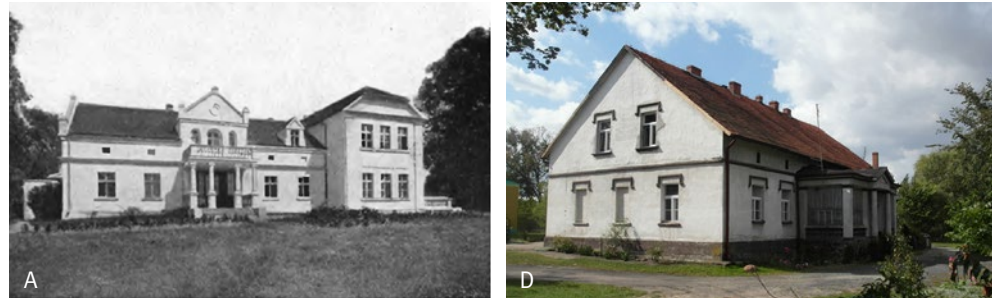
dwa lata później dzięki wyższym cenom produktów rolniczych⁵⁵. Sprzyjało to, podobnie jak w całym kraju, wzmożeniu ruchu budowlanego na ziemi średzkiej (il. 13B,C). Nowe, dwukondygnacyjne skrzydło dworu w Zberkach, skomponowane w duchu niemieckiej zabudowy willowej, zyskało reprezentacyjną strefę wejściową, złożoną z owalnego ganku i flankujących go szerokich, wachlarzowych schodów. Całość, nakryta wysokim dachem mansardowym, sprawia wrażenie bryły przytłaczającej starszy dwór. Nieco inaczej potraktowano rozbudowę siedziby w Wyszakowie. Do niewielkiego XIX-wiecznego dworu z przybudowaną kuchnią, który poprzedzał czterokolumnowy portyk dźwigający balkon, dostawiono poprzecznie sporych rozmiarów piętrowe skrzydło z tarasem. Podobnie jak miało to miejsce w Zberkach, nowa bryła przejęła funkcje reprezentacyjne starego dworu. Kolejne, niewielkich rozmiarów parterowe skrzydło, zostało mocno wycofane względem fasady (il. 14A- C), bowiem „nieestetyczne dolepanie lub wznoszenie nieobmyślonych naleźycie dobudówek nieraz może narazić nawet na śmieszność”⁵⁶. Autorzy podręczników budowlanych byli zgodni. Ich zdaniem rozbudowa siedziby „powinna

⁵⁵ M. Rozbicka, *Dom...*, op. cit., s. 54.

⁵⁶ K. Iwanicki, *Budownictwo...*, op. cit., s. 173.

14.

14. Rozbudowa siedzib ziemiańskich w Wyszakowie i Murzynowie Kościelnym. A – dwór w Wyszakowie w roku 1923; B – plan siedziby przed rozbudową – dwór z przybudową kuchni (a); C – plan siedziby po rozbudowie: piętrowe skrzydło (b), parterowa przybudówka (c); D – dwór w Murzynowie Kościelnym; E – plan siedziby przez rozbudową: dwór (a), drewniany ganek (b), oficyna (c); F – plan siedziby po rozbudowie: parterowe skrzydło (d), murowany ganek (e), ganek z portykiem (f). Źródło: A – wg red. S. Sas-Lityńskiego, *Złota księga ziemiaństwa (...)*, Warszawa 1929; B, C, E, F – opracowanie Autora; D – fot. Autor, 2016

14. Extension of manors and palaces in Wyszakowo and Murzynowo Kościelne. A – the manor in Wyszakowo in 1923; B – a plan of the estate before extension – the manor with the kitchen annex (a); C – a plan of the estate after extension: two-storey wing (b), one-level annex (c). The author's study; D – the manor in Murzynowo Kościelne; E – a plan of the estate before extension: the manor (a), wooden porch (b), outbuilding (c); F – a plan of the estate after extension: ground-level wing (d), brick porch (e), porch with portico (f). Source: A – by red. S. Sas-Lityński, *Złota księga ziemiaństwa (...)*, Warsaw 1929; B, C, E, F – the Author's study; D – photo by the Author, 2016

w liniach poziomych i o zasadniczym układzie parterowym uwydatniać czynnik statyczny⁵⁷. Realizacje takie, niczym „staropolskie dwory tak ściśle zespalają się z krajobrazem wsi naszej”⁵⁸. Stąd też do dworu w Murzynówku dobudowano parterowe skrzydło, a raczej przedłużono obecny korpus. Parterowe skrzydło dobudowano do siedziby w Murzynowie Kościelnym. W nowych wnętrzach umiejscowiono m.in. kuchnię, która wcześniej zapewne znajdowała się w niewielkiej oficynie po zachodniej stronie domu (il. 14D–F). Umieszczenie kuchni w suterenie lub poza domem było bowiem już wówczas bardzo mocno kwestionowane⁵⁹, toteż w nowo wznoszonych siedzibach na terenie kraju zespół pomieszczeń kuchenneo-gospodarskich (m.in. kuchnia, spiżarnia, kredens) umieszczano już w zasadzie zawsze pod jednym dachem⁶⁰. Władysław Borawski, autor publikacji pt. *Projektowanie budynków mieszkalnych*, pisząc o czynniku estetycznym wskazywał, że: „w sylwecie zewnętrznej należy dążyć do całości obrazu, podkreślenia zasadniczej idei”⁶¹. Zgodnie z tymi wskazaniem, nowe skrzydło murzynowskiego dworu otrzymało identyczną co główny korpus domu skromną dekorację architektoniczną. Nie była to jednak jedyna wówczas modyfikacja budynku. Według badaczy, niemal każdy starszy dwór w okresie XX-lecia międzywojennego został uzupełniony o kolumnowy portyk⁶². Rozpoznane pod tym kątem przykłady siedzib na ziemi średzkiej nie potwierdzają tych ustaleń. Badania dowodzą, że siedziby powstałe przed 1900

⁵⁷ W. Borawski, *Projektowanie...*, op. cit., s. 28.

⁵⁸ J. Holewiński, *Budownictwo...*, op. cit., s. 119.

⁵⁹ Rozwiązaniu umieszczenia kuchni w suterenie zarzucano odległość od pozostałych pomieszczeń oraz konieczność użycia schodów i wind. Por.: J. Holewiński, *Budownictwo...*, op. cit., s. 121.

⁶⁰ M. Rozbicka, *Dom...*, op. cit., s. 64.

⁶¹ W. Borawski, *Projektowanie...*, op. cit., s. 28.

⁶² J. Skuratowicz, *Architektura...*, op. cit., s. 263.

rokiem o wiele częściej były wzbogacane o murowany przedsionek lub drewnianą werandę aniżeli kolumnowy portyk. W istocie, autorzy poradników budowlanych wyrażali silną potrzebę akcentowania osi symetrii budynku mieszkalnego. Powinien być to „akcent dominujący, poważny, harmonizujący z całością” – pisał Władysław Borawski⁶³. Według Karola Iwanickiego nie musiał być to jednak koniecznie portyk, ale także „weranda lub taras o zgrabnych formach [które] więcej dom ozdobią, niż cały szereg wieżyczek, wykuszy lub balkonów”⁶⁴. Wtórował mu Józef Holewiński, który pisał o ganku jako wdzięcznym motywie architektonicznym⁶⁵. W trakcie rozbudowy murzynowskiego dworu wcześniej drewniany ganek zastąpiono nowym, murowanym. Po przeciwnej stronie osi przecinającej sięń dostawiono do dworu obszerny ganek z portykiem. Umieszczane okazjonalnie w okresie letnim oszklenie między filarami i kolumnami chroniło przed deszczem i wiatrem. Analogicznie do ryzalitu pałacu w Komornikach dostawiono w okresie międzywojennym drewnianą werandę. Dwór w Rumiejkach wzbogacono o murowaną werandę ze sporymi przeszkleniami, a do siedziby w Drążgowie dobudowano przedsionek zwieńczony balkonem. W ten sposób znajdujące się dalej pomieszczenie (sień, przedpokój) obok funkcji komunikacyjnej, zyskiwało namiastkę funkcji mieszkalno-reprezentacyjnej⁶⁶.

Po roku 1925 ruch budowlany na ziemi średzkiej w zakresie inwestycji ziemiańskich był ograniczony zaledwie do kilku rozbudów i realizacji trzech nowych siedzib. Piętrowe skrzydło, a w zasadzie przedłużenie dotychczasowego korpusu dworu w Kruszewni, zwiększyło kubaturę obiektu o 1/3. Podobną skalę osiągnęło nowe, tym razem kilkukondygnacyjne skrzydło dworu w Ulejnie. Nowa bryła stała naprzeciw zbudowanego przed ponad 20 laty parterowego skrzydła, tworząc siedzibę na planie litery „U”. Wycofanie nowej przybudówki, o dość przytłaczającej kubaturze, umożliwiło zachowanie od strony podjazdu wizerunku niewielkiej i skromnej siedziby. Dwór w Topoli rozbudowano o parterową przybudówkę, która otrzymała, podobnie jak dwór, skromną dekorację. Bez względu na zakres planowanej rozbudowy bądź budowy nowej siedziby zamierzenia te były ściśle skorelowane z możliwościami finansowymi właściciela majątku ziemskiego. Zależność tę doskonale odzwierciedla wzniesienie pałacu w Połajewie. Znaczne zyski z gospodarki folwarcznej przyczyniły się w roku 1927 do przeprowadzenia szeroko zakrojonych prac budowlanych⁶⁷. Bryła pałacu w stylu eklektycznym z elementami klasycystycznymi, skomponowana horyzontalnie, jest monumentalna (il. 15). Składa się z dwukondygnacyjnego korpusu poprzedzonego gankiem oraz dwóch symetrycznie rozstawionych parterowych skrzydeł, co przywodzi na myśl „charakterystyczne, rozłożyste, jakby zapraszające w gościnę, staropolskie dwory”⁶⁸. Kompozycja obiektu nie jest jednak rezultatem budowy nowej siedziby,

⁶³ W. Borawski, *Projektowanie...*, op. cit., s. 97.

⁶⁴ K. Iwanicki, *Budownictwo...*, op. cit., s. 139.

⁶⁵ J. Holewiński, *Budownictwo...*, op. cit., s. 126.

⁶⁶ M. Rozbicka, *Dom...*, op. cit., s. 58–59.

⁶⁷ W nawiązaniu do majątku ziemskiego w Połajewie pisano: „W latach 1926 i 1927 osiągnięto najwyższy zbiór buraków cukrowych z 1-go ha (...) z pośród wszystkich dostawców średzkiej cukrowni”. Por.: *Księga pamiątkowa polskiej administracji skarbowej w Wielkopolsce i na Pomorzu*, Cz. 3, red. S. Obrzuda, Poznań 1929, s. 102.

⁶⁸ J. Holewiński, *Budownictwo...*, op. cit., s. 119.

a przebudowy starszego dworu (z dwoma istniejącymi już wcześniej skrzydłami) i nadbudowy środkowego korpusu. Niemniej ta realizacja spełniała oczekiwania autorów podręczników budowlanych, którzy zalecali budowę większych siedzib. „Wszelka bowiem późniejsza rozbudowa istniejącego budynku, zamkniętej w sobie kompozycji, jest już znacznie trudniejszą, kosztowną i wątpliwą co do pomyslnego rozwiązania, ażeby bez wielkich zmian w części starej wszystko dało się logicznie powiązać, a i kształtów zewnętrznych budynku nie zeszpecić”⁶⁹. Koncepcja siedziby, oparta na piętrowym korpusie i dwóch skrzydłach, została wykorzystana także przez dwie inne i zarazem ostatnie realizacje nowych siedzib na ziemi średzkiej.

15.

15. Pałac w Połazejewie – stan obecny. Gruntowną przebudowę starszej siedziby przeprowadzono w 1927 roku. Fot. Autor, 2016

15. The palace in Połazejewo – current state. The old estate underwent major reconstruction in 1927. Photo by the Author, 2016

Maniera modernistyczna- próba klasyfikacji

Władysław Borawski, autor podręcznika budowlanego z 1923 roku, w odniesieniu do licznie nowo wznoszonych budynków mieszkalnych propagował prostotę form i proporcji oraz oszczędność w stosowaniu „gipsatury i ornamentacji”⁷⁰. Niewątpliwie odpowiedzią na te oczekiwania była maniera modernistyczna. Rozwój architektury dworu w nowych awangardowych wówczas formach nie spotkał się jednak na terenie kraju z większym zainteresowaniem. Jedną z nielicznych i udanych realizacji jest dwór w Ciechankach powstały w latach 1924–1926 według projektu Bohdana Lacherta⁷¹. Trudno wyłonić na terenie kraju inne tego typu realizacje⁷². Dwór w Ciołkowie to rzekomo jedyny przykład wielkopolskiej siedziby zrealizowanej w modernistycznych formach⁷³. Realizacja ta jednak bardziej przypomina podmiejską willę, aniżeli wiejską siedzibę ziemiańską. Interesująco na tym tle przedstawia się pałac w Chudzicach (il. 16D- F),

⁶⁹ Por.: W. Borawski, *Projektowanie...*, op. cit., s. 97–98 oraz J. Holewiński, *Budownictwo...*, op. cit., s. 120.

⁷⁰ W. Borawski, *Projektowanie...*, op. cit., s. 28–29.

⁷¹ Analizę dworu w Ciechankach przeprowadziła M. Rozbicka, *Dwór w Ciechankach czyli o modernizmie „w rzeczywistym zastosowaniu”*, w: *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. A. Sieradzka, Warszawa 2004, s. 473–490.

⁷² Za realizację w stylu modernistycznym Janusz Bogdanowski uznał dwór w Miłocicach. Por.: J. Bogdanowski, *Park dworski i krajobraz kulturowy w okresie międzywojennym*, w: *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. J. Baranowski, Warszawa 1992, s. 129.

⁷³ Taką tezę postawił Rafał Nadolny argumentując, że „w Wielkopolsce na kilkadziesiąt realizacji dworskich z okresu międzywojnia istnieje zaledwie jedna zbudowana od podstaw, jako w pełni nowoczesna, utrzymana w modernistycznych formach”. Por.: R. Nadolny, *Modernistyczny dwór w Ciołkowie – dialog z tradycją?*, w: *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. A. Sieradzka, Warszawa 2004, s. 492.

zlokalizowany zaledwie kilka kilometrów od Środy Wielkopolskiej. Przebudowę i nadbudowę starszego dworu przeprowadzono w 1931 roku, na dwa lata przed ślubem wdowy Jadwigi z Nowotnych Kahlowej z adwokatem Chłapowskim. Nowa siedziba została skomponowana na planie wydłużonego prostokąta ze środkowym ryzalitem i dwoma bocznymi skrzydłami. Zaskakująco pod względem planu – jego wielkości i rozplanowania wewnątrz – oraz kubatury, pałac przypomina wybudowany kilka lat wcześniej dwór w Zielnikach (il. 16A–C). Bryła dworu skomponowana jest symetrycznie, co podkreśla umiejscowione centralnie główne wejście zamknięte odcinkiem łuku. Oś kompozycyjna przenika przez wydłużoną w planie sień z bocznie już ustawioną klatką schodową, a następnie arkadę, za którą znajduje się obszerny salon. Osiowość budynku akcentuje niewielka dobudówka od strony ogrodu dźwigająca taras z wtórnie zamurowanymi dziś trzema arkadami. Inny jest układ wewnątrz korpusu pałacu w Chudzicach. Główne wejście ujęte jest prostokątną wnęką. Tuż za nim znajduje się wiatrołap i sporych rozmiarów dwukondygnacyjny hall (obecnie przedzielony stropem). Dalej znajduje się poprzecznie umiejscowiona jadalnia oraz weranda z tarasem. Architekturę obu siedzib charakteryzuje kubiczność brył. Dworowi w Zielnikach, dzięki obecności parterowych skrzydeł i porządkowej dekoracji architektonicznej (pilastry z głowicami jońskimi), bliżej do kontynuacji architektury tradycyjnie pojmowanego dworu. Zorientowanie siedziby na godzinę 11 potwierdza to spostrzeżenie. Bryła pałacu w Chudzicach jest bardziej zwarta i surowa. Skrzydła boczne są dwupiętrowe i wraz z korpusem są przykryte płaskimi dachami, przez co cały budynek sprawia wrażenie monumentalnego. Stolarka okienna w bocznych skrzydłach jest utrzymana w zasadzie w formach tradycyjnych. Uwagę przykuwają zdwojone wąskie okna w partii ryzalitu oraz zróżnicowane w kształtach okna strychowe: trójkątne, prostokątne a nawet rombowe. Interesująca jest fasada ogrodowa z wgłębną werandą okrytą sporymi przeszkleniami i dużą loggią na piętrze. Dostrzeżone na wstępie podobieństwo dwóch siedzib jest być może dziełem przypadku. Ukazuje ono jednak nieco inny sposób artykułowania osiowości i kompozycji siedziby ziemiańskiej. Pałac w Chudzicach korzysta przy tym – choć w sposób wybiórczy – z repertuaru modernistycznych form i detali. Zastosowanie hallu i rozwiązań dotyczących doświetlenia wewnątrz czyniło go siedzibą wygodną i nowoczesną.

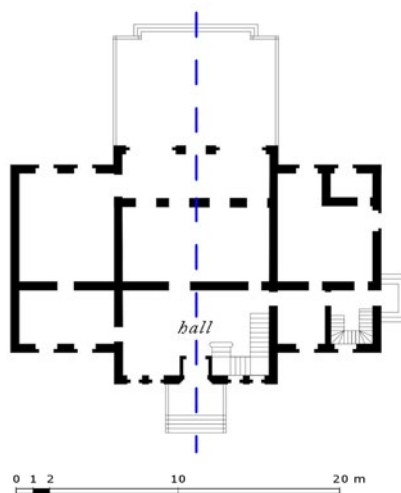
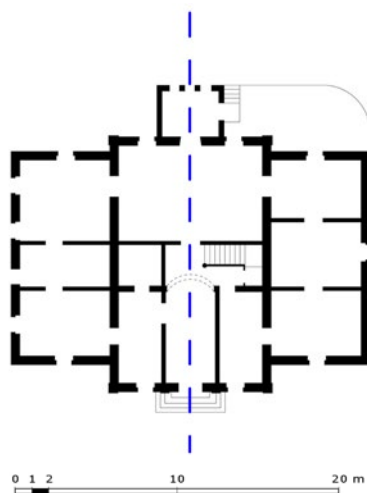
Podsumowanie

Specyfika ruchu budowlanego dotycząca przekształceń architektury wielkopolskich siedzib ziemiańskich wykazuje wiele zbieżności z tendencjami zauważonymi przez badaczy w innych regionach kraju. Przeprowadzone badania przyniosły jednak bardziej szczegółowe ustalenia. W okresie do I wojny światowej ruch budowlany na ziemi średzkiej zaowocował dynamicznym przyrostem liczby nowych, nierzadko wielkokubaturowych siedzib. Gruntowna przebudowa czy wznoszenie nowych obiektów było częstsze, niż zdawałoby się łatwiejsza i mniej kosztowna ich rozbudowa o boczne skrzydła. Asumptem do podejmowania szeroko zakrojonych prac budowlanych był kiepski stan techniczny starszych siedzib, nie dający często możliwości ich łatwego dostosowania do wymogów XX

16. Zestawienie porównawcze siedzib w Zielnikach i Chudzicach. A, B – elewacja frontowa i ogrodowa dworu w Zielnikach w roku 1988; C – rzut przyziemia; D, E – elewacja frontowa i ogrodowa dworu Chudzicach; F – rzut przyziemia Źródło: A, B – fot. M. Dominas, ze zbiorów WUOZ w Poznaniu; C – opracowanie autora wg karty ewidencyjnej ze zbiorów WUOZ w Poznaniu; D, E – fot. Autor, 2017; F – opracowanie Autora wg karty ewidencyjnej ze zbiorów WUOZ w Poznaniu

16. A comparison of two mansions in Zielniki and Chudzice. A, B – the front facade and garden facade of the manor in Zielniki in 1988; C – a projection of the ground level; D, E – the front facade and garden facade of the palace in Chudzice; F – a projection of the ground level Source: A, B – photo by M. Dominas, from the collection of the VHPO in Poznań; C – the Author's compilation based on the registry card from the collection of the VHPO in Poznań; D, E – photo by the Author, 2017; F – the Author's compilation based on the registry card from the collection of the VHPO in Poznań

16.

wieku. Zasadniczą kwestią było także podkreślenie prestiżu siedziby rodzowego gniazda. Zdecydowana większość obiektów była realizowana z zachowaniem zasad symetrii, zaś kolejne dobudówki były w zasadzie podporządkowane kompozycyjnie starszej bryle. Aktywność budowlana ziemian drastycznie zmalała po odzyskaniu niepodległości. Wydaje się jednak, że przystępując do rozbudowy starszej siedziby w dość niepewnych uwarunkowaniach ekonomicznych XX-lecia międzywojennego, ziemianie starali się ją wykorzystać w maksymalnym stopniu, w większości przypadków wznosząc piętrowe skrzydła. Nadal istotna była kwestia

wygody i podkreślania reprezentacyjnego charakteru domu. Nadanie choćby w ograniczonym zakresie znamion reprezentacji dotychczasowej sieni, przy jednocześnie tracącym na znaczeniu salonie, spełniano często poprzez dostawianie przedsionków i werand, rzadziej portyków. Uznanie tych niewielkich, lecz całkowicie zmieniających wizerunek fasad elementów jako przejawu działalności budowlanej ziemian skłania do stwierdzenia, że $\frac{3}{4}$ siedzib ziemiańskich z badanego obszaru w I połowie XX wieku doznało jednak istotnych przekształceń architektonicznych.

Nawarstwienia architektoniczne dworów i pałaców odzwierciedlają zmieniające się w czasie wymogi mieszkaniowe oraz oczekiwania i aspiracje ich właścicieli na przestrzeni co najmniej kilku dziesięcioleci. W rezultacie kompozycja architektoniczna wielu siedzib w roku 1939 opierała się na kilku, mniej lub bardziej udanie, zestawionych ze sobą bryłach. Niemniej całość budynku przedstawiała widok zadbanej, a przez to spójnej, posiadłości. Powojenne przekształcenia i zniszczenia na ogół jednak zatarły tę jej czytelność, przez co nieużytkowany współcześnie dwór czy pałac stanowi niezrozumiały w przestrzeni obiekt. To negatywne wrażenie wynika także ze skali obiektu i zmiany jego kontekstu przestrzennego po 1945 roku. Siedziby ziemiańskie, choćby i najmniejsze dwory, stanowiły w zasadzie obiekty o sporej kubaturze, kilkukrotnie przewyższającej dzisiejsze standardy budynków jednorodzinnych. Dlatego niezbędnym elementem towarzyszącym ziemiańskiej siedzibie i zapewniającym jej spójną kompozycję przestrzenną były założenia parkowe. Ich dewastacja dodatkowo przyczyniła się do drastycznej zmiany percepcji siedziby ziemiańskiej w krajobrazie wielkopolskiej wsi.

Bibliografia

- W. Baraniewski, T. Jaroszewski, *Marzenie o białym dworze. Rozważania o pałacach i dworach powstałych na Mazowszu w dwudziestoleciu międzywojennym*, w: *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. T. Hrankowska, Warszawa 1995
- J. Białkiewicz, *Stefan Cybichowski - jego twórczość na tle epoki*, maszynopis pracy doktorskiej, napisanej pod kierunkiem E. Węclawowicz-Gyurkovich, w bibliotece Wydziału Architektury Politechniki Krakowskiej, Kraków 2015
- J. Bogdanowski, *Park dworski i krajobraz kulturowy w okresie międzywojennym*, w: *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. J. Baranowski, Warszawa 1992
- W. Borawski, *Projektowanie budynków mieszkalnych*, Lwów, Warszawa 1923
- Z. Chrzanowski, *Kultura mieszkania*, Warszawa 1911
- Z. Czartoryski, *O stylu krajowym w budownictwie wiejskim*, Poznań 1896
- Dokumentacje ewidencyjne założeń parkowych ze zbiorów WUOZ w Poznaniu
- L. Durczykiewicz, *Dwory polskie w Wielkim Księstwie Poznańskim*, Poznań 1912
- J. Holewiński, *Budownictwo wiejskie. Podręcznik praktyczny dla właścicieli ziemskich*, Warszawa, Kraków 1919
- Instrukcja opracowywania kart ewidencyjnych zabytków nieruchomych wpisanych do rejestru zabytków*, Warszawa 2011
- K. Iwanicki, *Budownictwo wiejskie. Poradnik przy wznoszeniu zabudowań na wsi*, Kijów, Warszawa 1917
- T. Jakimowicz, *Dwór murowany w Polsce w wieku XVI (wieża, kamienica, kasztel)*, Poznań 1979
- T. Jakimowicz, *Gołuchów*, Poznań 1973

- T. Jakimowicz, *Renesansowe i manierystyczne rezydencje w Wielkopolsce*, Poznań 1971
- T. Jaroszewski, *Koniec feudalizmu*, w: *Sztuka dwudziestolecia międzywojennego*, red. A. Marczak, Warszawa 1982
- T. Jaroszewski, *Siedziby ziemiańskie w Polsce od schyłku wieku XVIII do roku 1914*, w: *Dziedzictwo. Ziemianie polscy i ich udział w życiu narodu*, red. T. Chrzanowski, Kraków 1996
- T. Jaroszewski, *Uwagi o modernizacji kilku siedzib wiejskich w Polsce na przełomie XIX i XX wieku*, w: *Dwór polski w XIX wieku. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. J. Baranowski, Warszawa 1992
- E. Jaworski, *Dom wiejski w traktatach architektonicznych*, w: *Polska kultura ziemiańska. Szkice i rozprawy*, red. E. Kosowska, Katowice 1995
- L. Kajzer, *Dwory w Polsce. Od średniowiecza do współczesności*, Warszawa 2010
- Z. K., *O styl naszych dworów*, „*Wieś i Dwór*”, R. 1, 1912, z. II
- Karty ewidencyjne zabytków architektury i budownictwa ze zbiorów WUOZ w Poznaniu
- G. Klause, *Roger Ślawnicki 1871–1963. Architekt*, Poznań 1999
- Księgi podatku budynkowego ('Gebäudesteuerrolle', 'Gebäudebuch') z zasobu Archiwum Państwowego w Poznaniu oraz Powiatowych Ośrodków Dokumentacji Geodezyjnej i Kartograficznej w Poznaniu, Środzie Wielkopolskiej i Wrześni
- I. Lachertowa, *Nasze dwory*, „*Organizacja Gospodarstwa Domowego*”, R. 2, 1928, nr 5
- M. Leśniakowska, „*Polski dwór*”. *Wzorce architektoniczne, mit, symbol*, Warszawa 1992
- M. Libicki, P. Libicki, *Dwory i pałace wiejskie w Wielkopolsce*, Poznań 2008
- W. Lipowicz, *Dyskusja*, „*Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*”, T. 24, 1979, z. 4
- W. Łoziński, *Życie polskie w dawnych wiekach*, Kraków 1978
- D. Mikulski, „*Nowa*” *siedziba ziemiańska – gruntowna przebudowa czy budowa? Studia nad identyfikacją i datowaniem dworów i pałaców w Wielkopolsce*, „*Wiadomości Konserwatorskie*”, R. 30, 2019, z. 59
- D. Mikulski, „*Datowanie zabytków architektury w oparciu o potencjał informacyjny pruskich ksiąg podatku budynkowego ('Gebäudesteuerrolle', 'Gebäudebuch') na przykładzie wielkopolskich siedzib ziemiańskich*, [The dating of historical buildings based on information from prussian building tax books ('Gebäudesteuerrolle', 'Gebäudebuch') on the example of the mansions in the Wielkopolska Region], „*Biuletyn Historii Sztuki*”, w recenzji
- D. Mikulski, E. Raszeja, G. Klause, *Ze studiów nad tożsamością miejsca. Problem kontynuacji formy dworu w krajobrazie wielkopolskiej wsi na obszarze ziemi średzkiej*, w: *Krajobraz Polski. Cudze chwalicie. Ochrona i kształtowanie rodzimego krajobrazu*, red. P. Patoczka, t. 1, Rzeszów 2016
- H. Muthesius, *Sztuka stosowana i architektura*, tł. J. Warchałowski, Kraków 1909
- R. Nadolny, *Modernistyczny dwór w Ciołkowie – dialog z tradycją?*, w: *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. A. Sieradzka, Warszawa 2004
- Niew., *Obrona piękności kraju*, „*Świat*”, R. 6, 1911, nr 1
- Księga pamiątkowa polskiej administracji skarbowej w Wielkopolsce i na Pomorzu, Cz. 3, red. S. Obrzuda, Poznań 1929
- Z. Ostrowska-Kęmbłowska, *Architektura pałacowa drugiej połowy XVIII wieku w Wielkopolsce*, Poznań 1969
- Z. Ostrowska-Kęmbłowska, *Pałace wielkopolskie z okresu klasycyzmu*, Poznań 1970
- Z. Ostrowska-Kęmbłowska, *Siedziby wielkopolskie doby romantyzmu*, Poznań 1975
- M. Rozbicka, *Dom mieszkalny średniozamożnego ziemianina. Studia nad teorią i praktyką projektową (1918–1939)*, „*Kwartalnik Architektury i Urbanistyki*”, T. 48, 2003, z. 1–4
- M. Rozbicka, *Dwór w Ciechankach czyli o modernizmie „w rzeczywistym zastosowaniu”*, w: *Dwór polski. Zjawisko historyczne i kulturowe*, red. A. Sieradzka, Warszawa 2004
- J. Skuratowicz, *Architektura Wielkopolski w dwudziestoleciu międzywojennym*, w: *Sztuka dwudziestolecia międzywojennego*, red. A. Marczak, Warszawa 1982
- J. Skuratowicz, *Dwory i pałace w Wielkim Księstwie Poznańskim*, Międzybóże 1992
- Materiały do dziejów rezydencji w Polsce. Województwo poznańskie, oprac. M. Strzałko, red. J. Skuratowicz, T. 1, Warszawa 1991
- S. Turczynowicz, *Budowle wiejskie. Budynki wiejskie, drogi i mosty*, Warszawa 1927
- Złota Księga ziemiaństwa polskiego poświęcona kulturze i wytwórczości rolnej. Wielkopolska*, red. S. Sas-Lityński, Warszawa 1929